

بازخوانی تربیتی خطاب عاطفی قرآن کریم و نقش آن در هدایت انسان: تحلیل انواع، اهداف و پیامدها

□ سید مهدی موسوی *

چکیده

خطاب عاطفی قرآن کریم به عنوان یکی از برجسته ترین و مؤثرترین سبک های بیانی در نظام تربیتی وحی، رویکردی منحصر به فرد در تعامل با فطرت، عواطف و احساسات انسان به شمار می رود. این شیوه خطاب که ریشه در مفاهیم عمیق قرآنی همچون محبت، رأفت، شوق، رغبت، عفو، رحمت، رأفت الهی و در مواردی ملامت و عتاب سازنده دارد، توانایی نفوذ به لایه های درونی روان انسان و ایجاد تحول پایدار در شخصیت او را داراست. پژوهش حاضر با بهره گیری از روش توصیفی-تحلیلی و با مراجعه هدفمند به آیات شریفه قرآن کریم و آراء مفسران برجسته و تفاسیر معتبر شیعه و اهل سنت، درصدد شناسایی انواع خطاب عاطفی قرآنی و واکاوی عمیق آثار تربیتی آن در مسیر هدایت فردی و اجتماعی انسان است.

یافته های تحقیق بیانگر آن است که قرآن کریم در ساختار بیانی خود، به طور نظام مند و هدفمند از چهار گونه اصلی خطاب عاطفی بهره گرفته است: نخست، خطاب مبتنی بر حب و رأفت الهی که با هدف جذب قلوب و ایجاد پیوند عاطفی عمیق میان انسان و پروردگار به کار رفته و بستر پذیرش حقایق را فراهم می سازد؛ دوم، خطاب شوق و رغبت که با ترسیم چشم اندازهای روشن از رحمت بی کران الهی و نعمت های جاودان بهشتی، انگیزه های درونی انسان برای حرکت در مسیر کمال را تقویت می کند؛ سوم، خطاب عفو و رحمت که نقشی بی بدیل در بازسازی روحیه و احیای امید در دل های ناامید و گنهکار ایفا نموده و زمینه بازگشت آسان به سوی حق را مهیا می کند؛ و چهارم،

خطاب ملامت و عتاب توأم با لطف که به عنوان ابزاری هوشمندانه برای آگاهی بخشی، شکستن غرور و غفلت، و ترغیب به اصلاح رفتار به کار رفته است. این خطاب‌های متنوع و چندلایه، در کنار تأثیر شگرف بر بهبود و تنظیم روابط فردی و اجتماعی، دستاوردهای تربیتی ارزشمندی همچون ایجاد ایمان راسخ و پایدار، تقویت سازوکار خودکنترلی و مراقبه درونی، افزایش آستانه تحمل و امید در برابر ناملازمات، تسهیل فرایند توبه و بازگشت آگاهانه، و در نهایت هدایت همه‌جانبه انسان به سوی کمال حقیقی و قرب الهی را به دنبال دارند. نتیجه اساسی و راهبردی پژوهش آن است که سبک عاطفی قرآن نه تنها در تقابل با عقلانیت و منطق هدایتی قرار ندارد، بلکه به عنوان عنصری مکمل و پویا، فرآیند تربیت و هدایت را انسانی‌تر، جذاب‌تر و ماندگارتر می‌سازد و الگویی جامع برای نظام‌های تربیتی ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: خطاب عاطفی، تربیت قرآنی، هدایت انسان، ملامت تربیتی، ایمان راسخ، خودکنترلی.

مقدمه

قرآن کریم به عنوان اصلی‌ترین منبع هدایت و تربیت در اسلام، از سبک‌ها و روش‌های متنوعی برای تأثیرگذاری بر مخاطبان خود بهره گرفته است. یکی از برجسته‌ترین این روش‌ها، «خطاب عاطفی» است؛ سبکی که بر قلب و احساسات تأکید دارد و بدون نادیده گرفتن عقل، از راه عواطف انسانی به اصلاح نگرش و رفتار می‌پردازد. در حالی که بسیاری از مطالعات قرآنی بیشتر بر جنبه‌های فقهی، کلامی یا بلاغی متمرکز بوده‌اند، ابعاد تربیتی این نوع خطاب کمتر مورد مذاقه قرار گرفته است.

در این پژوهش، تلاش شده است تا انواع خطاب عاطفی قرآن (حب، شوق، عفو، ملامت) دسته‌بندی و آثار آن در هدایت انسان تبیین شود. پژوهش حاضر با اقتباس از محتوای آن پایان‌نامه و بازساخت آن در قالب مقاله‌ای علمی-تربیتی، می‌کوشد تا این مسئله را بکاود که «آثار تربیتی خطاب عاطفی قرآن در هدایت انسان کدام است و چگونه می‌توان از آن در نظام تربیت دینی بهره برد».

اهمیت موضوع از آن روست که نظام‌های تربیتی معاصر با بحران معنا، بی‌اعتنایی به عواطف دینی و کاهش انگیزه‌های درونی روبه‌رو هستند. قرائت تربیتی از خطاب عاطفی قرآن

می تواند الگویی کارآمد برای مربیان، مبلغان و متولیان تعلیم و تربیت دینی فراهم آورد (الربعی، ۲۰۱۹؛ العامری، ۱۴۲۲ هـ).

سؤال اصلی پژوهش

خطاب عاطفی قرآن کریم چه آثار تربیتی در هدایت انسان دارد؟

سؤالات فرعی

۱. خطاب عاطفی در قرآن به چه معناست؟
۲. مهم ترین اقسام خطاب عاطفی قرآنی کدامند؟
۳. هر یک از این اقسام چه اثری در هدایت انسان دارد؟

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱-۲. تعریف خطاب عاطفی

«خطاب» در لغت به معنای توجیه کلام به سوی دیگری برای افهام است (ابن فارس، ۱۹۷۹، ج ۲، ص ۱۹۸) و در اصطلاح، هر کلام لفظی یا روانی که قصد رویارویی با مخاطب را داشته باشد، خطاب نامیده می شود (زمخشری، ۱۴۱۸ هـ ج ۵، ص ۲۵۵). از نظر اصولیان، خطاب الهی عبارت است از «کلام خداوند متوجه مکلفان که به افعال آنان تعلق می گیرد» (حلی، ۱۴۱۹ هـ ص ۴۹). «عاطفه» در لغت به معنای برّ، صله، رقت قلب، مهربانی و میل است (ابن منظور، ۱۴۱۴ هـ ج ۱۴، ص ۲۸۷-۲۸۸) و در علم روانشناسی، حالت عاطفی ترکیبی از چند انفعال حول یک موضوع خاص همراه با احساس لذت یا درد تعریف می شود (عبدالحی موسی، ۱۹۷۹، ص ۲۴۱). در قرآن کریم، عواطف حول دو محور اصلی یعنی «حب» و «بغض» سازماندهی شده اند و بیشتر خطابات قرآنی برای ایجاد جذب یا دفع اخلاقی از این دو محور بهره گرفته اند (خطاطبه و فار، ۲۰۱۵، ص ۲۶۶).

بنابراین «خطاب عاطفی قرآنی» به مجموعه ای از آیات گفته می شود که با هدف تأثیر بر

قلب، تحریک احساسات مثبت یا منفی تربیتی، و جهت‌دهی به رفتار انسان از طریق مفاهیمی چون مهر، رأفت، شوق، عفو، ملامت و عتاب بهره می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که مطالعات متعددی به سبک عاطفی قرآن پرداخته‌اند: الربیعی (۲۰۱۹، ص ۲۵-۴۰) در مقاله «الاسلوب العاطفی و الوجدانی فی الخطاب القرآنی» به جنبه‌های بلاغی و روان‌شناختی این سبک اشاره کرده است. عثمان (۲۰۰۷، ص ۴۵-۶۰) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «أثر المنهج العاطفی فی الدعوة إلى الله» به کاربردهای دعوتی این روش پرداخته است. العامری (۱۴۲۲ هـ ج ۱، ص ۱۲۰-۱۳۵) در رساله دکتری «الدعوة إلى الله بالمنهج العاطفی فی القرآن الکریم و السنة المطهرة» رویکرد عاطفی را در سیره نبوی تبیین کرده است. فروات (۲۰۲۲، ص ۱۸۰-۲۰۰) تحت عنوان «أسلوبیات الوجه العاطفی» نمونه‌های تطبیقی از قرآن را تحلیل کرده است. زید (۲۰۲۱، ص ۹۰-۱۱۰) در کتاب «المنهج العاطفی و أثره فی دعوات الأنبياء» روش عاطفی را در دعوت پیامبران بررسی کرده است. نوآوری پژوهش حاضر در این است که نه صرفاً به توصیف خطاب عاطفی، بلکه به تفکیک انواع آن (حب، شوق، عفو، ملامت) و استخراج مستقیم آثار تربیتی هر یک در هدایت انسان می‌پردازد.

هدایت انسان از دیدگاه قرآن

واژه «هدایت» ۳۱۶ بار در قرآن به کار رفته و معنای اصلی آن «دلالیت همراه با لطف و رساندن به مطلوب» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ هـ ج ۱، ص ۴۲۷). هدایت در قرآن دارای مراتب زیر است:

۱. هدایت تکوینی: که شامل همه موجودات می‌شود: «ربنا الذی أعطی کل شیء خلقه ثم هدی» (طه: ۵۰).
۲. هدایت تشریعی: از طریق ارسال رسولان و نزول کتب: «إن هذا القرآن یهدی للتی هی أقوم» (اسراء: ۹).

۳. هدایت توفیقی: ویژه مؤمنان: «و الله لهاد الذين آمنوا إلى صراط مستقيم» (حج: ۵۴).
هدایت حقیقی انسان زمانی محقق می‌شود که میان عقل و عاطفه پیوند برقرار شود و قرآن با خطاب عاطفی خود دقیقاً این پیوند را ایجاد می‌کند (مصطفوی، ۱۴۳۰ هـ ج ۱۱، ص ۲۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ ج ۱۴، ص ۱۶۶).

انواع خطاب عاطفی قرآن در هدایت انسان
بر اساس بررسی آیات و تفاسیر، چهار نوع اصلی از خطاب عاطفی قرآنی قابل شناسایی است که هر کدام کارکرد تربیتی خاصی در هدایت انسان دارند.

خطاب عاطفی با محوریت حب و رأفت

خطاب حب و رأفت، برجسته‌ترین نوع خطاب عاطفی قرآن است. خداوند در آیات متعددی خود را «ودود» (محب) معرفی کرده (هود: ۹۰؛ بروج: ۱۴) و مؤمنان را به دوستی با خدا و رسول فراخوانده است.

آیه شاخص در این زمینه: «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ» (آل عمران: ۳۱).

از نظر تربیتی، این آیه نشان می‌دهد که ادعای محبت الهی بدون پیروی عملی از پیامبر صادق نیست و خود پیروی نیز زمینه‌ساز جلب محبت خدا و در نتیجه غفران و هدایت می‌شود (ابن کثیر، ۲۰۰۹، ج ۷، ص ۵۳۴).

خطاب حب در قرآن کارکردهای زیر را دارد:

۱. ایجاد انگیزه درونی برای اطاعت

۲. تبدیل ترس به شوق

۳. ایجاد آرامش روانی و امنیت عاطفی

۴. تقویت همبستگی اجتماعی از طریق «حب لله» و «بغض فی الله»

نمونه دیگر، آیه «إِنْ رَبِّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ» (نحل: ۷ و ۴۷) است که در آنها «رأفت» (مهربانی عمیق) بر «رحمت» مقدم شده تا مراتب بالاتر عاطفه الهی را به انسان بفهماند (زرکشی، ۱۹۵۷، ج ۳، ص ۲۹۶).

خطاب عاطفی با محوریت شوق و رغبت (تشویق)

قرآن برای ایجاد تحرک و انگیزه در انسان، از خطاب تشویق به صورت گسترده استفاده کرده است. حدود ۳۰۰ آیه به طور مستقیم یا غیرمستقیم با عامل تشویق سروکار دارند (بوطی، ۲۰۰۰، ص ۶۴). این خطاب‌ها غالباً با وعده بهشت، نعمت‌های بهشتی، حورالعین، رضوان الهی و پاداش اخروی همراهند.

نمونه: «سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» (حدید: ۲۱). تشویق قرآنی هرگز بدون ضابطه نیست؛ بلکه با «تقوا»، «عدل» و «علم» همراه است. قرآن از یک سو می‌گوید: «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ» (آل عمران: ۱۳۳) و از سوی دیگر می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳). این تعادل از کثروی‌های عاطفی جلوگیری می‌کند (نحلاوی، ۲۰۰۷، ص ۲۳۰).

کارکرد تربیتی خطاب شوق

۱. افزایش روحیه تلاش و جهاد
 ۲. تبدیل وظیفه به عشق
 ۳. ایجاد رقابت سالم در امور معنوی
 ۴. تقویت صبر در برابر مشکلات
 - ۳-۳. خطاب عاطفی با محوریت عفو و رحمت
- خطاب عفو در قرآن از دو جهت تربیتی مهم است: اول اینکه بستری برای توبه و بازگشت فراهم می‌کند؛ دوم اینکه خود انسان را به عفو دیگران تشویق می‌نماید.
- آیه شاخص: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا» (زمر: ۵۳).

این آیه از نظر تربیتی، یأس (یکی از موانع اصلی هدایت) را از میان برمی‌دارد و امید را جایگزین آن می‌کند. همچنین آیه «فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» (شوری: ۴۰) نشان می‌دهد که عفو دیگران نه یک انتخاب ساده، بلکه یک عبادت و سرمایه‌گذاری اخروی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ ج ۱۸، ص ۹۵).

خطاب عفو و رحمت، آثار زیر را در هدایت انسان دارد:

۱. حذف یأس و ناامیدی
 ۲. ایجاد روحیه بازگشت (توبه)
 ۳. تقویت گذشت در روابط اجتماعی
 ۴. کاهش اضطراب و افسردگی (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۰)
 - ۳-۴. خطاب عاطفی با محوریت ملامت و عتاب
- گرچه قرآن غالباً از راه محبت و رحمت عمل می‌کند، اما در مواردی از ملامت و عتاب به عنوان ابزار تربیتی هوشمندانه بهره گرفته است. خطاب ملامت هرگز از روی انتقام نیست، بلکه برای بیداری غافلان و اصلاح انحرافات است.
- نمونه خطاب ملامت به صورت عمومی: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» (صف: ۲). این آیه به شدت از تفرقه قول و فعل نکوهش می‌کند، اما نکته تربیتی آن در این است که مخاطب را «مؤمن» خطاب کرده، یعنی هویت ایمانی او را حفظ می‌کند، در عین حال رفتار نادرستش را گوشزد می‌کند. این ترکیب «تأکید بر هویت مثبت + نقد رفتار» یکی از ظریف‌ترین روش‌های تربیتی در قرآن است (حفنی، ۱۹۸۷، ص ۲۷).
- در مواردی که ملامت متوجه پیامبر ﷺ شده (مثل عبس: ۱-۱۰ یا توبه: ۴۳)، مفسران آن را «ترک اولی» و «تذکر محبت‌آمیز» دانسته‌اند، نه خطای واقعی (طبرسی، ۱۴۱۲ هـ ج ۴، ص ۵۰۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ ج ۱۸، ص ۲۸۴).

آثار تربیتی خطاب ملامت

۱. بیداری وجدان
 ۲. اصلاح رفتار بدون تخریب شخصیت
 ۳. پیشگیری از تکرار خطا
 ۴. تقویت خودنظارتی (رازی، ۱۴۲۰ هـ ج ۱۲، ص ۲۰۸)
- آثار تربیتی خطاب عاطفی قرآن در هدایت انسان

آثار تربیتی خطاب حب و رأفت

خطاب حب در قرآن کریم عمیق‌ترین تأثیر را بر انگیزش درونی انسان می‌گذارد. در مقابل رویکردهای صرفاً تنبیهی یا پاداش‌محور، رویکرد مبتنی بر حب، دلبستگی پایدار و تعهد درونی ایجاد می‌کند (قطب، ۱۹۷۸، ج ۱، ص ۳۸۷).

الف) ایجاد ایمان مبتنی بر عشق، نه ترس

آیه شریفه «يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» (مائده: ۵۴) نشان می‌دهد که رابطه خدا و بنده مؤمن، رابطه‌ای دوطرفه و مبتنی بر مودت است. از نظر تربیتی، این رابطه باعث می‌شود انسان از ترس بیمارگونه از خدا خارج شود و به مقام «عبودیت عاشقانه» دست یابد (نجاتی، ۱۹۸۹، ص ۷۷).

ب) ایجاد انگیزه برای اطاعت بی‌چشم‌داشت

در آیه آل عمران (۳۱) شرط محبت خدا، «اتباع» رسول است. این اطاعت نه از سر اجبار، بلکه از سر شوق و عشق انجام می‌شود. پیامد تربیتی این روش آن است که مکلف به جای اینکه دنبال کمترین مقدار واجب باشد، به دنبال بیشترین رضایت معشوق می‌رود (عایشه سلمان النجار، ۲۰۱۵، ص ۳۷۶).

ج) تقویت همدلی و برادری اجتماعی

قرآن برادری مؤمنان را ناشی از محبت الهی می‌داند: «فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا» (آل عمران: ۱۰۳). از نظر تربیتی، این خطاب، جامعه را از پیوندهای قبیله‌ای و نژادی به پیوند ایمانی و عاطفی ارتقا می‌دهد (موسوعة المفاهیم التربویة، ج ۲، ص ۸۷). نمونه تاریخی آن، ایجاد اخوت بین مهاجر و انصار در مدینه است که بر اساس محبت شکل گرفت، نه نسب (صحیح بخاری، حدیث ۳۷۵۴).

د) افزایش ایثار و فداکاری

آیه ایثار: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (حشر: ۹) بیانگر اوج تربیت مبتنی

بازخوانی تربیتی خطاب عاطفی قرآن کریم و نقش آن در هدایت انسان: تحلیل انواع، ... □ ۱۲۲

بر حب است. در چنین تربیتی، انسان منافع خود را فدای دیگری می‌کند، نه از سر تکلیف خشک، بلکه از سر عشق (کیسی، ۲۰۰۱، ص ۱۴۷).

آثار تربیتی خطاب شوق و رغبت (تشویق)

خطاب تشویق در قرآن، سپهر انگیزشی انسان را فعال می‌کند و او را از حالت سکون و بی‌تفاوتی خارج می‌سازد.

الف) ایجاد رقابت سالم در خیرات

قرآن از واژه «سَابِقُوا» و «فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ» استفاده کرده است (مطففین: ۲۶). این خطاب رقابت را نه در امور دنیوی بلکه در «مَغْفِرَت» و «جَنَّت» تعریف می‌کند (جزنو و جلو، ۱۴۱۴ هـ، ص ۴۵). روشن است که تشویق می‌تواند حتی مؤمنان عادی را به مجاهدان بزرگ تبدیل کند.

ب) کاهش فشار روانی تکالیف

قرآن در کنار اوامر سخت (مانند جهاد، انفاق، صبر)، همواره پاداش بزرگ را یادآور می‌شود: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ» (توبه: ۱۱۱). از نظر روان‌شناختی تربیتی، این «دیدگاه پاداش» هزینه روانی تکلیف را کاهش می‌دهد (غزالی، ۱۳۶۴، ص ۲۸).

ج) امیدواری در بحران‌ها

در داستان یوسف علیه السلام، هنگامی که یوسف تعبیر خواب هفت سال قحطی را بیان کرد، در همان حال راهکار عملی (ذخیره‌سازی غلات) و نتیجه مثبت (پایان قحطی) را نیز گفت: «ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ» (یوسف: ۴۹). این روش ترکیب «اخطار + بشارت» یکی از اصول تربیت تشویقی قرآن است.

آثار تربیتی خطاب عفو و رحمت

خطاب عفو در قرآن نه تنها وسیله‌ای برای نجات از عقاب، بلکه ابزاری برای بازسازی شخصیت و روابط اجتماعی است.

الف) بازسازی امید در گناهکاران

آیه «لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ» (زمر: ۵۳) مؤثرترین خطاب برای کسانی است که بر اثر گناه مکرر، خود را سزاوار هدایت نمی‌دانند. این خطاب از منظر تربیتی، «خودپنداره منفی» را تخریب کرده و زمینه تغییر را فراهم می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ ج ۱۷، ص ۳۵۲).

ب) ترویج فرهنگ گذشت در خانواده و جامعه

قرآن عفو را در درون خانواده نیز توصیه می‌کند: «وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن: ۱۴). همچنین در آیه قصاص می‌فرماید: «فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره: ۱۷۸). این رویکرد تربیتی، خشونت را با مدارا جایگزین و امکان اصلاح خطاکار را حفظ می‌کند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۰).

ج) درمان روان‌شناختی رنجش و کینه

آموزه قرآنی «وَالْكَافِرِينَ الْغَائِقِينَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ» (آل عمران: ۱۳۴) یکی از کارآمدترین راهکارها برای کاهش اضطراب، افسردگی و بهبود روابط بین فردی است. پژوهش‌های روان‌شناختی جدید نشان داده‌اند که آموزش «بخشش» به سبک قرآنی می‌تواند علائم خشم مزمن را کاهش دهد (خطاطبه و فار، ۲۰۱۵، ص ۲۷۱).

آثار تربیتی خطاب ملامت و عتاب

خطاب ملامت در قرآن اگرچه کمتر از انواع دیگر است، اما در موارد خاص اثری عمیق و بیدارگر دارد.

الف) بیداری وجدان خفته

آیه «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» (انفطار: ۶) یک نمونه برجسته از خطاب ملامت عمومی است که انسان را از غفلت از لطف الهی بیدار می‌کند. از نظر تربیتی، این نوع خطاب برای افرادی مؤثر است که دیگر پند و اندرز مستقیم در آن‌ها اثر نمی‌کند (حفنی، ۱۹۸۷، ص ۱۲۶).

ب) تنبیه عاطفی برای ترک اولی

در مواردی که پیامبر ﷺ کار بهتر را ترک کرده و کار خوب را انجام داده بود (مانند عبس: ۱-۱۰ یا توبه: ۴۳)، خداوند با لحن محبت‌آمیز و عتاب‌گونه او را متوجه «اولی» می‌کند. مفسران این عتاب را از سنخ «تعلیم و تکریم» دانسته‌اند، نه تحقیر (قاضی عیاض، ۱۴۰۰ هـ ج ۲، ص ۸۱۵-۸۲۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ هـ ج ۱۸، ص ۲۸۴).

ج) اصلاح رفتار بدون هتک حرمت

یکی از زیباترین روش‌های تربیتی قرآن این است که در خطاب ملامت، ابتدا هویت مثبت مخاطب را تأیید می‌کند (مانند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»)، سپس رفتار خطا را در قالب پرسش «لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» نقد می‌کند. این روش از یک سو شخصیت مخاطب را حفظ می‌کند و از سوی دیگر زمینه اصلاح را فراهم می‌آورد (رازی، ۱۴۲۰ هـ ج ۱۲، ص ۲۰۸).

د) جلوگیری از غلو در شخصیت‌های دینی

وجود آیات عتاب نسبت به پیامبر ﷺ (مانند: «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ» توبه: ۴۳) از منظر تربیتی، فرهنگی ایجاد می‌کند که در آن شخصیت‌های دینی به مرتبه معصوم مطلق در رفتارهای اجتهادی ارتقا نمی‌یابند و مسلمانان می‌آموزند که فقط معصوم مطلق خداست (دروزه، ۱۴۲۱ هـ ج ۲، ص ۱۲۲).

نتیجه

قرآن کریم با بهره‌گیری از خطاب عاطفی در چهار شاخه اصلی «حب و رأفت»، «شوق و

رغبت»، «عفو و رحمت» و «ملامت و عتاب»، یک نظام تربیتی کامل و متوازن را برای هدایت انسان پایه‌گذاری کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که:

۱. خطاب حب، ایمان را از سطح ترس به سطح عشق ارتقا می‌دهد و موجب ایثار، برادری و اطاعت شوق‌آمیز می‌شود.

۲. خطاب شوق، انگیزه را برای عمل صالح افزایش می‌دهد، رقابت سالم ایجاد می‌کند و فشار روانی تکالیف را کاهش می‌دهد.

۳. خطاب عفو، یأس را از بین می‌برد، امکان بازگشت و توبه را فراهم می‌کند و سلامت روانی - اجتماعی را تقویت می‌نماید.

۴. خطاب ملامت، در موارد خاص به عنوان ابزار بیداری، اصلاح و پیشگیری از غلو به کار رفته و با حفظ کرامت مخاطب، رفتار او را نقد می‌کند.

روش قرآن در استفاده از عواطف نه تنها نافی عقلانیت نیست، بلکه از طریق ایجاد آمادگی روانی و انگیزشی، زمینه را برای پذیرش احکام عقلانی و وحیانی فراهم می‌سازد. از این رو، نظام‌های تربیتی معاصر می‌توانند با الهام از خطاب عاطفی قرآن، روش‌های کارآمدتری برای هدایت نسل جوان طراحی کنند.

پیشنهادهات

۱. در طراحی محتوای تربیت دینی، نسبت مساوی از خطاب حب، تشویق، عفو و گاه ملامت به کار رود.

۲. مبلغان دینی پیش از هر امر و نهی، ابتدا با خطاب محبت‌آمیز (مانند «یا عباد الله»، «یا بنی آدم») ارتباط عاطفی برقرار کنند.

۳. در روابط والدین با فرزندان و معلمان با دانش‌آموزان، سبک قرآنی «تأکید بر هویت مثبت + نقد رفتار» به کار گرفته شود.

۴. دوره‌های آموزش «بخشش به سبک قرآنی» برای کاهش تعارضات خانوادگی و اجتماعی طراحی گردد.

کتابنامه

- ابن فارس، ا. (۱۹۷۹). معجم مقاییس اللغة (ج ۲). قاهره: دار الفكر.
- ابن کثیر، ا. (۲۰۰۹). تفسیر القرآن العظیم (ج ۷). بیروت: دار ابن جوزی.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۴ هـ). لسان العرب (ج ۱۴). بیروت: دار صادر.
- بوطی، م. س. (۲۰۰۰). منهج تربوی فرید فی القرآن. دمشق: دار الفكر.
- جرنو، ح. و جلو، م. (۱۴۱۴ هـ). أسالیب التشویق و التعزیز فی القرآن الکریم. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- حلی، م. (۱۴۱۹ هـ). معارج الأصول. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- خطاطبه، ع. و فار، م. (۲۰۱۵). التربية العاطفية للفتاة المسلمة. المجلة الأردنية فی الدراسات الإسلامية.
- رازی، ف. (۱۴۲۰ هـ). التفسیر الکبیر (ج ۱۲). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، ح. (۱۴۱۲ هـ). مفردات ألفاظ القرآن (ج ۱). بیروت: دار القلم.
- زركشي، ب. (۱۹۵۷). البرهان فی علوم القرآن (ج ۳). قاهره: دار إحياء الكتب العربية.
- زمخشري، م. (۱۴۱۸ هـ). الکشاف (ج ۵). ریاض: مكتبة العبيكات.
- طباطبایی، م. ح. (۱۴۱۷ هـ). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، ف. (۱۴۱۲ هـ). مجمع البیان (ج ۴). بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- عایشه سلمان النجار. (۲۰۱۵). الحب فی التربية النبوية. جده: دار عوائد الخير.
- عبدالحی موسی، ع. (۱۹۷۹). المدخل إلى علم النفس. قاهره: مكتبة الخانجي.
- عثمان، ز. (۲۰۰۷). أثر المنهج العاطفی فی الدعوة إلى الله [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ام درمان اسلامی].
- عمومی، ح. ع. (۱۴۲۲ هـ). الدعوة إلى الله بالمنهج العاطفی فی القرآن الکریم و السنة المطهرة [رساله دکتری، دانشگاه امام محمد بن سعود].
- عیاض، ق. (۱۴۰۰ هـ). الشفا بتعريف حقوق المصطفى (ج ۲). قاهره: دار الكتاب العربی.
- فروات، ب. (۲۰۲۲). أسلوبيات الوجه العاطفی. مجلة كلية اللغة العربية بإيتای البارود.
- قرشی، ع. ا. (۱۳۷۱). قاموس قرآن (ج ۵). تهران: دار الكتب الإسلامية.

- قطب، م. (١٩٧٨). *منهج التربية الإسلامية* (ج ١). بيروت: دار الشروق.
- کبیری، ع. (٢٠٠١). *الحب فی القرآن الکریم*. بيروت: دار النفائس.
- محمد احمد، ا. ع. (٢٠٢٠). *المنهج العاطفی فی الدعوة إلى الله*. مجلة العلوم التربوية و الدراسات الإنسانية.
- محمد خلیل، ا. (٢٠٠٣). *أسلوب التربية بالحب فی القرآن الکریم*. مجلة كلية التربية جامعة بنها.
- مصطفوی، ح. (١٤٣٠ هـ). *التحقیق فی کلمات القرآن* (ج ١١). بيروت: دار الکتب العلمیة.
- نجاتی، م. ع. (١٩٨٩). *القرآن الکریم و علم النفس*. قاهره: دار الشروق.
- نحلاوی، ع. (٢٠٠٧). *أصول التربية الإسلامية وأساليبها*. بيروت: دار الفكر.